

maghiare ale limbii române: Studii și cercetări științifice. Cluj, Seria 3. nr. 3–4, an 5., 1954, 451).

4.1. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *iertăș*, *iertoi* (*iertăoi*, *iertăvoi*) kiveszőfélben lévő magyar eredetű román nyelvjárási közzavak (appellativumok) többféle módon kapcsolódnak az erdélyi román helynévrendszer kialakulásában; egyrészt párhuzamos névadással r. *Iertăș* ~ m. *Irtás*, r. *Iertoi* (*Iertăvoi*, *Iertăoi* stb.) ~ m. *Irtovány*, máskor fordítással, főként olyan helyeken, ahol a románság a magyarok letelepedése után vándorolt be, ritkábban kölcsönzéssel és hangilleszkedéssel. E két utóbbi eset feltételezi az előzőleg letelepült magyarság helynévrendszerének a román betelepülés előtti kialakulását. Azokban a román lakosságú falvakban, ahol soha nem lakott magyarság, ott a tárgyalt helynévtípusokat a románság hozta létre a magyar eredetű román *iertăș* és *iertăoi* (s változatai) nyelvjárási közzavak (appellativumok) segítségével.

JANITSEK JENŐ

Hajdú és társai

Cédulák közt matatok. Lassan összeáll egy kis tanulmány a Névtani Értesítőbe. Hajdú Miska 60 éves.

Emlékek közt kutatok. Felvillan egy csillogó víztükör képe a Csepel-szigeti Duna-tájon: diákévek, helynévgyűjtés, Miska, Erzsi meg én... Aztán a falusi kiskocsmá. Talán ott szólítottuk először Miskának. Merthogy kollégává és barátá fogadott bennünket szinte rögtön, pedig még hallgatónak is jóformán kezdők voltunk. Meg a Magyar Névtani Dolgozatok indítása. Csodálatra méltó az a bizalom, amellyel a kezdőket megajándékozta, megajándékozta. Egyszer már tisztességesen meg kellene köszönni neki ezt a rengeteg önzetlenséget. De szinte hallom a hangját: "Ugyan, ne vacakolj..." És nevet egy harsányat, olyan jóízű alföldieset. Leültet a kis asztala mellé, vörösborral kínál, akkurátusan megpiszkálja a pipáját, és mielőtt megszólalhatnék, már meg is előzött: "Hogy vagytok?" Körülötte a földön, a fal mellett névtani, csoportnyelvi kiadványok bálái. Elgondolkodom: milyen szerencséje van ennek a tanszéknek, a magyar népnyelv- és névkutatásnak meg nekünk, akik barátai lehetünk. Kívánom, hogy még sokáig ebben a szerencsében legyen részünk!

*

Szerintem senki sem hívta és hívja *Hajdú*-nak, így szimplán, még távollétében, említve sem. *Hajdú Mihály tanár úr*, *Hajdú tanár úr* – így a diákok, mi meg csak úgy egyszerűen: *Miska* vagy *Hajdú Miska*. Magyarázattal tartozom tehát a címválasztás miatt. Szófejtésre vállalkoztam, de nem a családnevet boncolgatom, hanem az alapjául szolgáló szót és társait.

A *hajdú* főnév – mint közismert – a *hajtó* igenév alakváltozata, ill. szófajváltással keletkezett származéka. Eredetileg így nevezték azokat a marhahajcsárokot, akik jól felfegyverzett kíséretét alkották a lábon mozgatott régi élőállatexporthoz. A hajdúk tehát kezdetben tényleg állatokat hajtottak, csak később váltak főfoglalkozású katonává (vagy éppen útonálló betyárrá). De vajon mi az eredete magának a *hajt* szónak? Ha felütjük a TESz.-t, először is azt tapasztaljuk, hogy 3 *hajt* szócikk létezik. Közülük a *hajt*³ ' <növény> virágot, levelet, új ágat növeszt, <virág, levél, új ág> keletkezik' magyarázata megnyugtató: "Magyar fejlemény: valószínűleg jelentéskülönüléssel fejlődött a *hajt*² igéből. Jelentésfejlődése 'mozgásba hoz' → 'növekedni késztet' lehetett. Hasonló változás más nyelvekben is megfigyelhető; ... A *hajt*¹ igéből való magyarázat kevésbé valószínű, bár 'hajlít' → 'hajlékony részt növel' fejlődés is elképzelhető." (2: 29.)

A *hajt*¹-nek nyolc, a *hajt*²-nek tíz jelentését sorolja fel a TESz., s noha ezek több ponton érintkeznek, összefüggésüket bizonytalannak, vitatottnak tartja. Mielőtt ezek részletesebb taglalásába fognánk, lássuk a legfőbb (s vélhetőleg régebbi) jelentéseket: *hajt*¹ 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít; ívelő alakúvá görbít', '<felület egy részét> hajtással visszájára fordít', 'hatalma alá kényszerít', 'rokonszenvez' stb.; *hajt*² 'mozgat, mozgásban tart', 'kerget, hajszol, terel', '<járművet> irányít, vezet', 'szerkezetet, gépet működtet' stb.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a két szó jelentésmagvát alkotó, mozgatást, mozgást jelentő elemek milyen közel állnak egymáshoz: (1.) 'ívelő irányba mozdít, fordít, térít', ill. (2.) 'mozgat, terel, irányít, vezet'. A TESz. sem hagyja szó nélkül ezt a párhuzamot, és a *hajt*² alatt megjegyzi: "[ha a *hajt*² azonos eredetű a *hajt*¹-gyel, akkor] Az 1–2. jelentés ['mozgat, mozgásban tart', 'kerget, hajszol, terel'] létrejött a *hajt*¹ igének 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít' jelentéséből érthető; vö. a *kereng*, *kerít* családjában a *kerget*-et, a *kajla* családjában a *kajtat*-ot. A hasonló tartalmi mozzanatok a *hajt*¹ és a *hajt*² elkülönítését is megnehezítik, egyes adatok hovatarozását kérdésessé teszik" (29). A második számú magyarázat szerint a *hajt*² "Származékszó: -t műveltető képzővel alakult egy feltehető *haj- alapszóból, amely ősi örökség az ugor korból;" (uo., vogul párhuzamokkal, 'izgat, unszol, uszít' stb. jelentésekkel; a *hajt*¹-re szintén ugor megfelelőket idéz).

Véleményem szerint a kiindulópont nem a *hajt*¹, hanem a *hajt*² alatt található, mégpedig az '<állatokat indulatszóval> terel, űz, irányít, mozgat' jelentésben, s minden további jelentés ebből vezethető le. (Hasonlóképpen vélekedik már CZUCZOR–FOGARASI szótára is: 2: 1322.) De lássuk sorjában!

A *hajt*¹⁻² szó kétségtelenül nyelvünk nagyon régi eleme, mely az állattartás és vadászat "szakszókincséből" ered. Történeti szempontból morfológiailag tagolt, ill. tagolható: egy *haj!* (≲**kaj!*) állatűző mondatrészéből származtatható, amely alkalmas helyzetben igésülve -t műveltető képzőt vett fel (ill. a képzéssel együtt igésült), tehát eredeti jelentése '*haj!* indulatszóval állato(ka)t mozgat, terel, űz' volt. (Ezt a lehetőséget – KASSAI nyomán – KELEMEN is felveti: Monds. 339.) A képzés azonban már legalább az ugor korban megtörtént; jól mutatják ezt a vogul megfelelők: É. *Xujt*-, Kl. *khujt*- 'izgat, unszol; antreiben', É. *Xujti* 'felbujt' (TESz. 2: 29 *hajt*² a., MSzFE. 1: 249, UEWb. 858), amelyekben nemcsak a tő, hanem a -t műveltető képző

haj! :> haj¹⁻² **haj! indulatszóval állatokat űz, terel' → 'űz, terel, irányít'
 :> hajlál, ? hajkász 'hajszol'
 :> hajol, hajlik
 'ívelt irányban
 mozdul, görbül'
 :> hajlít 'görbít' =

haj¹ ← 'ívelt irányban mozdit'
 haj² ← 'űz, terel, irányít'
 a) ← 'szabadon mozgó állatok'
 b) ← 'befogott állatokat irányít'
 ↓ 'állatok által vont járművet irányít'

*kaj! :> kajt **vadakat kaj! indulatszóval, lármázással rejtekhelyéről felriaszt'
 ↓
 **vadat felkutat' → 'keres, kutat'
 :> kajti 'kereső, kutató'
 :> kajtat **vadat űz, kerget' → kóborol, koslat, lót-fut' → 'keres, kutat'
 :> kajtár '(keresve) kóborló' → 'mindent fölkkutató'
 → 'csapodár' stb.
 :> *kajol **állatokat kaj! indulatszóval terel'
 ↓
 **terel, térít'
 ↓
 **ívelt irányban mozdit' :> kajla 'hajló, görbülő'

(Vö. még kajsza; kujtorog, kódorog.)

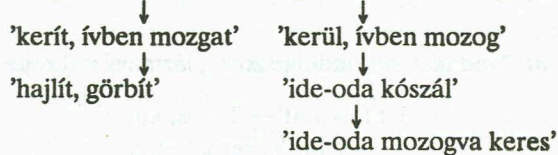
Amint látható, az 'indulatszóval állato(ka)t mozgat'-féle alapvető jelentéstartalmak kifejezését a nyelv több, korabeli használatban levő indulatszóval lexikalizálta. A példák száma könnyen szaporítható: *no!* :> *nógat*, *hajs!* :> *hajszol*; (*haj!* *ha!*>) *hajha* :> *hajhász*, (*haj!* *kur!*>) *hajkur!* :> *hajkurász*, N. (*haj!* *csá!*>) *hajcsá!* :> *hajcsákol* 'hajszolódik', (*haj!* *da!*>) *hajda!* :> *hajdász* 'nógat' (az utóbbiakra I. KELEMEN, MONDSZ. 339–40); stb. A TESz. ismeretlen eredetűnek jelzi, de nyilvánvalóan idetartozik az *űz* is, melynek tövében egy *ű!* (<*ű!*) állatűző szó, végén pedig -z gyakorító képző van. (Hasonlóképpen vélekedik legújabban SZILÁGYI FERENC is, aki – jó nyomon járva – ugyanezen tő -t képzős származékának tartja az *üt* igét is: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss JENŐ és Szűts László. Bp., 1991. 662. Csupán abban az apróságnak tekinthető dologban vitatkoznék vele, hogy szerintem a tő elsődlegesen nem hangutánzó jellegű, hanem akaratot kifejező expresszív indulatszó.)

A lexikális sokféleség fő forrása a tövek változatosságán túl az igeképzők variabilitása, de jut szerep a szóhasadásnak (I. pl. *kerget* – *kürget*, *hajt* – *kajt*) meg az álhomonímia kialakulásának is (*hajt*¹ – *hajt*² – *hajt*³). Ezeknek az egymással összeszövődő folyamatoknak a részletekben való kibontása sokszor igen bonyolult feladat. Új perspektívákat a rendszerszerű vizsgálatok (rendszervizsgálatok) nyújthatnak, amelyek a nyelvemléktelen korok állapotára és mozgásaira is fényt vetnek. (Vö. pl. BENKŐ LORÁND, Nyelvtörténet és mai nyelv: ÁNyT. 5 [1967]: 41–67; GÜLYA JÁNOS, Őstörténet és szemantika: NytudÉrt. 83 [1974]: 170–4; ill. ZSILKA JÁNOS

[pl. De constructione. Bp., 1982. 153 kk.], HORVÁTH KATALIN és mások idevágó munkásságát.)

Magam további tanulmányokban kívánok foglalkozni az ősi szavak (különösen a mondatközi gyökerű lexémák) rendszertörténetével, s a jövőben szeretnék kifejteni néhány olyan gondolatot is, amely itt csupán jelzésszerűen volt jelen. Külön elemzést érdemel például az, hogyan működik a jelentésintegráció az alábbi egyszerűsített sémával leírt esetekben:

'indulatszóval állatokat mozgat' → 'állatokat mozgat, terel' → 'mozgat' → 'működtet'.

Izgalmas még a *haj-~kaj-* családjában a *h-s* és *k-s* változatok elkülönülése, alak és jelentés egymáshoz való viszonya; az például, hogy az indulatszói előzményből eredő hangtani motiváció mikor homályosul el, illetve jelenléte mennyiben fékezheti a szó eleji *k>h* változást; egyáltalán: a *h-s* szókezdet folytatása-e a *k*-snak, vagy bennük eredeti (motivált) és másodlagos *h-k* egyaránt vannak? Az ebből folyó következtetések mennyiben érintik, ill. módosítják az ősmagyar spirantizációról szóló ismereteinket? (L. pl. a vogulban is meglevő spirantikus szókezdeteket.) Hasonló kérdéseket korábban már mások is feltettek (pl. PAIS, Haj – huj – kaját: Kodály-Eml. 1957. 133–58; BENKÓ, Egy hangfestő igecsoport: MNy. 50 [1954]: 254–74, KONTY: MNy. 57 [1961]: 295–303; VÉRTES E., Van-e a finnugor *k-nak *k*- fejleménye mélyhangú szavainkban?: NyK. 62 [1960]: 7–21; Hangfestés és szószármaztatás: Nyr. 89 [1965]: 157–64; BÁRCZI, Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez: MNy. 63 [1967]: 8–14; stb.).

Végül kanyarodjunk vissza néhány mondat erejéig a *hajdú* szó problematikájához. Az, hogy benne az igenévképző zártabb formában rögzült, valószínűleg összefüggésben van a szófajváltást szóhasadássá kiteljesítő folyamatokkal (l. az *aszú*, *háború*, *szomorú*, *keserű*, ill. *hulla*, *csusza*, *penge*-féle főnevesüléseket, melléknevesüléseket). Ezt az elkülönülési tendenciát azonban kiegészíthetik szórványosabb hangváltozások is, például a *hajt t*-jének zöngésülése. (E tekintetben rokon jelenség a *kajla* esete, hiszen a nyelv nemcsak az igenévképző szóvégi módosításával, hanem a szó eleji *k : h* oppozícióval is segítette a hasadást.) Mindezek mellett még megvizsgálandónak tartom azt a kérdést, hogy a *hajdú d*-jében nem a *-d* igéképző lappang-e.

JUHÁSZ DEZSÓ